

FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Ruská revoluce*.

CPress, Brno 2017, 279 stran

FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*.

Academia, Praha 2018, 537 stran

FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Ve Stalinově týmu. Roky riskantního života v sovětské politice*.

Argo, Praha 2018, 382 stran

K nejvýraznějším tvářím současně historické vědy nepochybně patří australsko-americká emeritní profesorka Chicagské univerzity, působící i na univerzitě v Sydney, Sheila Fitzpatricková (nar. 1941). Její hlavní badatelský zájem se obrací k moderním evropským, hlavně ruským, respektive sovětským sociálním, kulturním a politickým dějinám. Je autorkou či spoluautorkou řady zajímavých a podnětných studií a knih. Považuji za přínosné, že v uplynulých dvou letech byly i v České republice přeloženy a vydány tři publikace, v nichž Sheila Fitzpatricková z různých pohledů a na základě různých metodických přístupů interpretuje závažné a důležité okamžiky bolševického režimu v Rusku, zejména z běžného, každodenního života.

V českém prostředí se ovšem nejedná o prvotní seznámení s pohledy a historickou reflexí této autorky.¹ Její názory na totalitarismus a komparace fašismu (nacismu) a komunismu (stalinismu) tak u nás nejsou úplně neznámé. Především, že zcela nesdílím některé autorčiny teorie nebo teze, nicméně uznávám, že její interpretace může mnoho čtenářů oslovit a ovlivnit jejich vnímání reality komunistických režimů.

V prvních dvou recenzovaných knihách se Fitzpatricková soustřeďuje na meziválečné období, přičemž si vymezuje prostor Ruska, pomíjí tedy další svazové republiky tehdejšího SSSR. Přesto se zde nutně objevují jisté přesahy, například na Ukrajinu nebo do Zakavkazska. Autorka klade počátek ruské revoluce do února 1917, ovšem s jakýmsi předznamenáním v letech 1905–1907. Problémem je vymezení druhé časové linie. Kdy ruská revoluce končí? Podle Fitzpatrickové v závěru tzv. velkého teroru v roce 1938. Zde mám určité pochybnosti ohledně míry uplatňování vládní doktríny a moci v bolševickém režimu. Myslím si totiž (na rozdíl od autorky), že to, co ona považuje za drobné otřesy na cestě revoluce, jsou jasné důkazy totalitních tendencí postupujících celou společností. Souhlasím s ní, že bolševická revoluce otevřela prostor pro naplňování tří různorodých ambiciózních směrů, kterými jsou modernizace země, praktická aplikace třídního aspektu (boje) a podpurný a všudypřítomný teror. Bolševiky ovládaná společnost byla přece od samého počátku jejich vlády postavena na fenoménu konstantně „existujících a odhalovaných nepřátel režimu“, kteří opravňovali státní moc k používání represe, cenzury a propagandy. Strach byl zřejmý ve všech sociálních vrstvách bez výjimky, a to včetně samotné státostrany. Represe byla nepochybně uplatňována na celém území SSSR, často se silným příděchem antisemitismu.

1 GEYER, Michael - FITZPATRICKOVÁ, Sheila (eds.): *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Academia, Praha 2012.

Jejím vykonavatelem byla tajná policie, která v průběhu 20., 30. a 40. let vystřídala různé názvy, mj. Čeka, OGPU, NKVD. Podstata její činnosti ale zůstávala stejná. NKVD byla jednou z nejdůležitějších opor režimu. Sledovala všechny a všechno – projevy obyvatelstva (drby, vtipy, ale také názory na fenomén nedostatkového zboží, mezinárodní situaci nebo úmrtí nějaké významné osobnosti), kontrolovala korespondenci, odposlouchávala telefonní hovory, pátrala po pisatelích anonymů, koordinovala důležité projekty (později např. atomový výzkum), dohlížela na kulturní čistotu a angažovanost. Paralelně s oficiálními stranickými a státními orgány shromažďovala informace a sestavovala z nich vlastní zasvěcené analýzy. Vznikaly tak daleko přesnější zprávy o stavu sovětské ekonomiky, i o jejích nedostacích. Položíme-li vedle sebe oficiální stranický dokument a tajnou informaci NKVD, které popisují a analyzují stejnou věc, je téměř jisté, že skutečnosti se více blíží policejní materiál.

Rusko na počátku 20. století ovlivňovalo mnoho vzájemně protikladných jevů. Na jedné straně pokračující tradicionalistická ambice některých příslušníků vládních kruhů, na straně druhé zjevné modernizační tendence a vize jakéhosi výrazně emancipačního skoku. Vše ale naráželo na vnitřní ruské limity – na zvláštní postavení a roli panovníka, teprve po porážce v rusko-japonské válce ožívající parlamentní a stranický systém, na nacionalistické vzepjetí po vypuknutí první světové války a na rostoucí problémy, které často ústily do otázek typu: proč se nedaří na bojištích, je za tím jenom diletantismus, nebo jde o úmyslnou zradu, kdo způsobuje potíže v zásobování obyvatel apod. Rusko se ocitlo na pokraji revoluční katastrofy, umocněné zájmy Německa, které hodlalo využít potenciál bolševických vůdců k tomu, aby vyřadilo soupeře na východní frontě.

Únorová revoluce roku 1917 sice ukončila vládu dynastie Romanovců, ale okamžitě nevyřešila (a ani nemohla vyřešit) nahromaděné a palčivé problémy. Na rozdíl od Fitzpatrickové bych netvrdil, že prozatímní vláda vzniklá po pádu cara byla samozvaná. Tato nová ruská exekutiva byla vystavena dvěma velkým, ale proti sobě jdoucím tlakům – úsilí dohodových spojenců, aby země pokračovala ve válce, a tlaku samotné ruské veřejnosti žádající provedení rozsáhlých ústavních, majetkoprávních a mezinárodních změn, včetně vystoupení země z globálního konfliktu. Bylo to období nepokojné, ve kterém různé skupiny zápasily o politickou a ekonomickou moc. Fakticky tak skutečně fungovalo dvojvládní – vlády a socialistických sovětů. Bolševici se chystali uchopit moc, a to i v rozporu s učení marxismu, které považovalo Rusko za příliš zaostalý stát. Lenin proto teoretická východiska (oportunisticky) upravil, respektive doplnil. S proletářskou revolucí nebylo záhodno otálet. Tlačil na nejschopnějšího politika strany Lva Davidoviče Trockého, aby stávající vládu svrhl. Zde si dovoluji podotknout, že Trockij (než se stal bolševikem) rozhodně nepatřil do menševické strany, jak autorka na několika místech uvádí.

Po říjnovém převratu bolševici nekontrolovali celé území státu. Prostřednictvím sovětů sice prováděli nejrůznější změny, ani oni ale nebyli schopni odstranit celospolečenské rozpory a země směřovala k občanské válce. Bolševici však nehodlali slevit ze svých nároků a teoretický koncept diktatury proletariátu naplňovali neskrývaným násilím. Nešlo tedy podle mého názoru o autoritativní režim, jak uvádí autorka, ale o tvrdé a nekompromisní uplatňování principů třídní nenávisti v široké perspekti-

vě. To, co se hodilo bolševikům, bylo zaváděno a prosazováno za použití represí bez ohledu na oběti. Jestliže Fitzpatricková tvrdí, že do bojů proti bolševické armádě se zapojilo třicet tisíc československých legionářů, pak si dovolím upozornit, že zřejmě přebírá tuto informaci z ruských zdrojů a že skutečný počet legionářů byl vyšší.

Těžko hodnotit zavádění teoretických konceptů do praxe za tak výjimečné situace, jaká v Rusku nastala. Leninem uplatňovaný tzv. válečný komunismus, postoj jeho exekutivy k zásobování obyvatelstva, nekompromisní přístup k venkovu – to vše proti sobě logicky muselo stavět vládu a zemědělce. Diktatura proletariátu se stala diktaturou bolševické strany a jejich představitelů. Byla to totiž strana, která držela ve svých rukou všechny nástroje a která mj. rozhodovala, kdo bude ministrem (respektive komisařem) a jak si bude při své činnosti ve vládě počínat. Skutečně přitom docházelo k naplňování vůle proletariátu? Nebo šlo jen o slovní ekvilibristiku?

V Leninově „týmu“ lze vysledovat zárodek Stalínovy mocenské skupiny. Vychází pozice jednotlivých členů byly sice rozdílné (sociální prostředí, vzdělanostní předpoklady, národnostní původ apod.), sjednocovala je nicméně touha po moci a marxisticko-leninská, ve svém principu nenávistná, dogmatika. Za Lenina ještě čas od času propukaly uvnitř strany neshody či přímo frakční boje, ale již zakladatel režimu se zasadil o její centralizaci a zákaz takových diferencí. Říkalo se tomu demokratický centralismus, i když s demokratickými principy to nemělo společného vůbec nic. Stalin později prohlásil, že strana musí být nástrojem boje, nikoliv diskusním klubem. Doktrína byla společná, osobní ambice vůdců bolševické strany se nutně střetávaly, a to ještě za Lenina života. On sám tomu nejen přihlížel, ale aktivně vytvářel příznivé „klima“ pro svého nástupce J. V. Stalina. Spory ve vedení bolševické strany Stalin ukončil v několika krocích ve druhé polovině 20. let.

Ambiciózní Gruzínek byl fanatikem moci a své okolí stvořil k obrazu svému. Nestal o intelektuály. Eliminoval Trockého a politiky staré gardy – zakladatele režimu. V jeho týmu se proto pohybovalo více dělníků a národnostně pak více Rusů a Kavkazanů. Těžko říci, zda si Lenin na konci života skutečně uvědomil, co že to za kreaturu sedí v čele strany a státu, jak tvrdí někteří historici a sovětologové. Jeho závěť tomu příliš nenasvědčuje, je přehlídkou výhrad, výčtem chyb a osobních nedostatků členů jeho vedení. Stalin tak byl logickým vítězem Leninova „konkurzu“ na vůdce strany a státu.

Uvnitř strany se v boji proti „rozvrtníkům“ či oponentům uplatnil stejný princip jako již od počátku bolševické diktatury vůči společnosti. Lenin to jasně vyjádřil v dopise politbyru bolševické strany 19. března 1922, v němž mj. napsal: *Čím víc těchto představitelů církve a reakční buržoazie se nám podaří z daného důvodu popravit, tím lépe, protože musíme těmto lidem uštědřit lekci teď hned, aby je po několika příštích desetiletí nenapadlo ani uvažovat o nějakém odporu.*²

Diktatura, represe, strach – dokonalý obraz bolševického režimu. Občanská válka, hladomor a krvavě potlačená vzpoura námořníků v Kronštatu donutily bolševiky v zájmu udržení moci uvolnit vnitrostátní poměry, především v rovině ekonomické. Násilné rekvizice majetku a přerozdělování bylo zapomenuto. Bolševici nyní volali

po omezeném soukromém hospodaření a navázání vztahů se zahraničím. Říkalo se tomu Nová ekonomická politika (NEP).

Po Leninově smrti a po jistém přechodném období se Stalin rozhodl změnit ekonomický program a doposud uplatňovaný koncept. NEP zrušil, preferoval centralismus, kolektivismus, industrialismus a rozvoj těžkého průmyslu doslova za každou cenu. Vše mělo být provázeno výraznou proměnou kulturního klimatu. Podtrženo a sečteno, výsledkem měl být socialismus, předstupeň ráje na zemi. Ne vše se ale dařilo tak, jak si vůdci proletariátu předsevzali. Rozvoj společnosti byl sice naplánován na pět let, režim ale od pracujících v jakémkoliv odvětví očekával stachanovské nadšení³ a splnění úkolů už za čtyři roky. Cílem přece bylo nejen dohnat vyspělý Západ, ale předejít ho. To, na co tam měli padesát či sto let, měl sovětský člověk stihnout za deset let!

Ten, kdo takovému programu vzdoroval, zblízka poznal „vstřícnost“ represivních sil režimu. Když pak počátkem 30. let vypukl v některých oblastech SSSR hladomor, režim nejenže adekvátně nepomohl, ale tyto oblasti uzavřel (zavedl tzv. vnitřní pasy limitující volný pohyb osob). V zájmu věci pak (údajně snad i Stalin osobně) upravoval statistiky, včetně údaje o počtu obyvatel. Režim musel být za každou cenu úspěšný. Tolik si dovoluji poznamenat k hodnotě statistických údajů, na které se mj. i Fitzpatricková ve svých knihách na několika místech odvolává.

Na papíře byl socialismus v SSSR dovršen. Životní úroveň obyvatelstva se sice trvale snižovala (včetně dostupnosti a úrovně bydlení), problémy se zásobováním pokračovaly. Znovu se objevil fenomén nedostatkového zboží (nejen potravin, ale i dalšího, např. bot) a front na cokoli. Uměním nebylo nakupovat, ale sehnat. K tomu dopomáhaly nejrůznější formy korupce a protekcionismu. Důležitou součástí života bylo nevyhazovat opravitelné, ale snažit se věc udržovat i svépomocně v provozu. Současně se lidé z míst, kde vládl nedostatek, přesouvali do míst alespoň relativního či zdánlivého dostatku, tj. do měst, což ale přinášelo komplikace v dopravě. Obchody často neměly co prodávat a zely prázdnotou. Vznikal sekundární trh na ulicích, např. v blízkosti zastávek veřejné hromadné dopravy. V praxi se naplno projevovala preference těžkého průmyslu na úkor spotřebního. Sovětští obyvatelé tak sice neměli k dispozici všechny základní potraviny a potřeby k životu, ale zřejmě je měla povznášet skutečnost, že počet vyrobených traktorů podle statistik stále rostl. Navíc technologie výroby traktorů a tanků byla v zásadě dosti podobná. Když pak Stalin přišel s tvrzením, že se vše zlepšilo, nikdo si nedovolil mu oponovat. „Nepřátelé režimu“ ale údajně pokračovali ve vraždách, sabotážích, zradách apod. Scéna tak byla připravena pro nový, vpravdě jakobínský teror v ruských podmínkách.

Váhám, zda lze v souvislosti s bolševickým režimem hovořit o standardním každodenním životě srovnatelném například s podmínkami v demokratických společnostech klasického západního liberálního stříhu. Přítomnost represe se nezbytně musela odrazit na způsobu uvažování a chování obyvatelstva. Ano, vznikl tak velmi

3 Alexej Grigorjevič Stachanov (1906–1977), sovětský horník překonávající stanovené úkoly, obdivovaný vzor člověka, který bez ohledu na oběti hrdinně buduje socialismus v SSSR. Podle něj pojmenované hnutí spočívalo v překonávání pracovních norem, respektive přímo v soutěži o jejich překonávání.

specifický homo sovieticus, ale nikoliv jako nový vyšší kulturně civilizační stupeň člověka. Naopak, sovětský člověk žil ve stálém a všudypřítomném strachu z potenciální represe režimu. Ta ho totiž mohla zasáhnout, aniž by on sám takovou reakci přímo inicioval. Stačilo jen být příslušníkem nějaké deklasované třídy (tedy patřit například k tzv. bývalým lidem⁴, což byl pojem velmi dobře známý i z československého komunistického režimu), na kterou měl zrovna „vládnoucí gang“ spadeno. Takovou zášť vyvolával třeba i fakt, že se sovětský režim od počátků své existence potýkal s nejrůznějšími těžkostmi a neúspěchy. Bylo třeba najít někoho zvnějšku i zevnitř, kdo je za tyto „maléry“ odpovědný. A tak se ujala teze, že například za problémy v zemědělství a v zásobování obyvatelstva potravinami mohou rolníci – kulaci, kteří s režimem tzv. vedli válku. Zásah bolševiků byl tvrdý, nesmlouvavý, nekompromisní.

Společenské poměry v SSSR byly určovány potřebami komunistické strany. Ta se obrazně i skutečně dostávala do situace, kdy chtěla mít vždy (často i vynuceně) a za všech okolností pravdu. Aktivní účast v životě stranického aparátu souvisela s kariérami ambicemi řady obyvatel; členství ve straně bylo předpokladem pro osobní vzestup (a bohužel často i pád). Represe a čistky se nevyhýbaly ani stranické nomenklatuře. Právě mezi členy strany (zde myšleno až po nejvyšší stranické orgány) se údajně nacházeli a posléze byli i odhalováni „nejvážnější nepřátelé režimu“. Pocit stálého ohrožení vedl k mobilizaci uvědomělé (ve skutečnosti ale vystrašené a schizofrenní⁵) veřejnosti a masivnímu udavačství. Předpokládalo se, že oběť čistky (tedy bývalý bolševik – komunist) bude za všech okolností schopna v zájmu strany pronést sebekritiku, která ale byla často uznána jako nedostatečná a tomu, kdo ji pronášel, zkomplikovala další osobní a profesní život. Nechyběla v ní dramatičnost, stejně jako absurdita. Strana vychovávala své kádry k tomu, aby byly schopny přinášet oběti – nejlépe aby se podřídily jejím zájmům a cílům. Úspěch míval mnoho otců, neúspěch pak velmi konkrétní, nevybíravě trestané pachatele. Stačilo přitom, že byl někdo za „otce neúspěchu“ označen na základě signálu vyslaného stranickým ústředím, či přímo Stalinem.

Právě rozpor mezi vizí a realitou, mezi plánem a skutečností byl velmi zjevný. Na papíře se vykázaly leccos, ve skutečnosti to ale nikdy neexistovalo. Smělé a odvážné plány Moskvy narážely na limity země i systému. Nepochybně se daly zaznamenat prokazatelné úspěchy; k takovým lze počítat výstavbu a rozvoj moskevského metra. Ale za jakých okolností jich bylo dosaženo? Mnohdy za nimi stálo utrpení a oběť tisíců a tisíců bezejmenných lidí. Byly odvážné činy některých známých budouvatelů „světých zítrků“ skutečností, nebo pouze fikcí a nenaplnitelnou touhou režimu? Bolševici nepochybně potřebovali prezentovat veřejnosti ideál, hrdého a hrdinného stachanovce nebo reprezentanta moderní doby. Tím byl například voják,

4 V ruských podmínkách to byli nejen tzv. kulaci, ale také příslušníci šlechty, lidé s nevhodným kádrovým původem, bývalí nepmani, věřící osoby nebo přímo popové apod. Začlenění do takové kategorie pro ně znamenalo výrazné omezení v občanských právech, např. v přístupu ke vzdělání.

5 Lidé si brzy uvědomili, že se nemohou na veřejnosti chovat úplně svobodně. Strana a režim po nich něco žádali, říkejme tomu například systém očekávaného chování a postojů. Doma ale bylo v omezené míře, dané mj. okruhem osob, možné hovořit nezávisle na propagandě a bolševické doktríně.

pohraničník, polárník nebo pilot. Hrdinou byl ale také pionýr Pavlík Morozov⁶ nebo napravení hříšníci, kteří dříve režimu vzdorovali a nyní procitli z poblouznění tzv. kontrarevolucí.

Pro bolševiky byl velmi znepokojivý nárůst sebevražedného chování, hlavně u mladých lidí. Po sebevraždách literátů Sergeje Jesenina a Vladimíra Majakovského následovala vlna sebevražd, které byly únikem před realitou a limity sovětského režimu. Propaganda šíření zpráv o nich samozřejmě nemohla potřebovat, nastupovala proto cenzura. Nicméně všechny sebevraždy (zejména pak ty v armádě) byly tajnou policií pečlivě vyšetřovány. Pokud se nějaké sebevražda Stalina skutečně dotkla, pak to byla smrt jeho manželky v listopadu 1932. Těžko říci, co přesně (a zda vůbec něco) cítil nad mrtvým tělem svého přítele a spolubojovníka Sergo Ordžonikidzeho, který odešel dobrovolně z tohoto světa v únoru 1937.

Byly zde rovněž vážné sociální konflikty, i když se o nich oficiálně nemluvalo. Režim vyvíjel obrovský tlak na všechny občany na jakékoliv společenské pozici. Nešlo zde jen o špiclování, donašečství a udavačství, ale rovněž o zdokonalený systém kádrování. Lidé tomu čelili různě, často za pomoci alkoholu. Uvědomovali si ale, že bez příznivého stanoviska stranických orgánů nemohou ani pomyslet na vysokoškolské studium nebo některé profese či funkce. Výrazně se bolševická totalita odrazila v rodinném životě. Rozpadala se manželství, neuzavíraly se sňatky, rostl počet interrupcí. Tradiční rodinné vazby byly narušeny mj. tím, že vzhledem k bytové nouzi byly nuceny žít třeba i tři generace v jednom bytě. Otcové rodin neplatili alimony, rostl počet tzv. znevýhodněných (respektive zanedbávaných) dětí. Patrně to bylo hlavně ve větších městech, v blízkosti jejich center a na nádražích. Existovaly zde dětské zločinecké gangy, které ale režim nedokázal eliminovat jinak než snížením věku trestní odpovědnosti na 12 let (včetně výkonu trestu smrti od tohoto věku). Od poloviny 30. let se vedení bolševické strany zaměřilo na propagandistické kampaně podporující natalitu. Současně se objevilo i ženské hnutí, které se dožadovalo zlepšení a posílení postavení ženy ve společnosti, tedy respektování její role jako manželky, matky, pečovatelky o rodinu a její zázemí.

Socialismus, mezistupeň, ke kterému bolševici směřovali, měl znamenat hojnost pro všechny. Bylo tomu tak ale ve skutečnosti? Nebylo, a ani být nemohlo. Nicméně úzká vrstva vládnoucí třídy již svými výsadami žila v komunismu. Právě tito soudruzi dostávali vše podle svých potřeb. Ovšem za cenu nedostatku většiny tzv. obyčejné společnosti a otročké práce vězňů. Elita bolševické strany žila v přepychu, v hojnosti, doprávala si rekreace, nakupovala ve speciálních obchodech.

Ale ani pozice na výsluní nemusela trvat věčně. Zřetelné to bylo při proměnách fungování vazby mezi politikem a jeho chráněncem v oblasti vědy, armády či kultury. Takové spojení bylo výhodné pro „patrona“ i pro jeho chráněnce. „Patron“ – vysoce postavený bolševik se mohl nechat oslavovat jako nositel pokrokových tendencí a znalec umění. Problém ale nastal ve chvíli, kdy sám „patron“ spadl z piedestalu moci

6 Pavlík Morozov (1918–1932), ikonická postava mladého hrdiny – mučedníka sovětské propagandy. Pionýr z obce Gerasimovka, který neváhal udat vlastního otce jako kulaka. Ten byl poslán do Gulagu. Pavlíka pak ostatní vesničané kvůli jeho činu zavraždili.

o několik pater níže nebo rovnou až do vězeňského zařízení (pokud ovšem takový sestup vůbec přežil). Jeho chráněncem ho tam často následoval.

Období po zavraždění Sergeje Kirova⁷ v prosinci 1934, obecně nazývané jako Velký teror, označila Fitzpatricková za období zmatků, respektive jako velkou čistku. Conquestův koncept⁸ nepochybně zná, ale to ji nebrání tvrdit, že teror není projevem totalitarismu. Myslím si, že když bolševický režim stojí téměř výhradně na doktríně třídní nenávisti naplňované stranou, tajnou policií a dalšími represivními orgány po celých skoro 75 let existence, nelze ho interpretovat jinak než jako totalitární.

Jistě jde v politických procesech 30. let o pokračování trvalého pocitu vnějšího a vnitřního ohrožení SSSR. Vlny teroru, které Rusko od 20. let zažilo, odrážely všechny problémy režimu a společnosti. „Záludní a nebezpeční zrádové“ se vždy našli, byli odsouzeni, uvězněni nebo popraveni. Mluvím zde o nejrůznějších motivech čistek, počínaje třídní nenávistí přes národnostní klíč, náboženské vyznání a sociální stratifikaci po sexuální orientaci. Existenční postih dopadl na rodiny odhalených „škůdců“ – na manželky, rodiče, děti, sourozence, širší příbuzenstvo. Často ani sebekritika a zřeknutí se vlastní minulosti nemuselo znamenat komplexní očistění jednou provždy. Byly hledány a nacházeny skvrny v kádrových profilech. Ritualizovala se udávání, zatýkání (téměř výlučně v noci) a domovní prohlídky. Nevinní byli nevybíravými výsledkovými procedurami donuceni naučit se a posléze před soudem i odříkávat absurdní vyznání z vlastních hříchů. Když se později v omezené míře (téměř výlučně šlo o komunisty) hovořilo o nutnosti revize politických procesů, pak zde samozřejmě nechyběly ani dnes nám důvěrně známé argumenty typu „ale vždyť se dotyční dobrovolně před soudem přiznali“. Skuteční iniciátoři a viníci procesů se ke své vině a odpovědnosti tehdy ani později nechtěli znát.

V knize *Ve Stalinově týmu. Roky riskantního života v sovětské politice* neskončila autorka rokem 1938, ale pokračuje ve své analýze chronologicky dále. Výstižně a poutavě upozorňuje na zásadní problémy sovětského režimu a společnosti po skončení Velkého teroru. Pokusím se glosovat a komentovat pouze to, co mne zaujalo a více oslovilo nebo co mě napadlo při čtení knihy.

Koncept kolektivní bezpečnosti lidového komisaře zahraničních věcí Maxima Litvinova byl definitivně opuštěn a nahrazen spojenectvím s nacistickým Německem. Hitler a Stalin, dva rivalové na mezinárodní scéně, se po srpnu 1939 stali spojenci. Sovětská společnost přitom procházela vynucenou změnou kádrů ve všech vrstvách státu a strany, na všech úrovních velení armády. Šanci dostávala nová, mladší generace bolševických vůdců, což ovšem nemuselo nutně přinášet nové podněty a řešení krizových situací. Myslím si, že o nové koncepci ani nikdo z nejvyšších pater strany nestál. Tragické důsledky měla likvidace velení Rudé armády. Nedostatky a rezervy ve způsobu vedení válečných operací byly patrné již během války s Finskem, která stála na počátku mocenského sestupu maršála Klimenta Vorošilova. Ještě výrazněji se pro-

7 Sergej Mironovič Kirov (1886–1934), původním jménem Kostrikov, významný bolševický politik. Od roku 1926 stál v čele leningradského výboru bolševické strany. Dne 1. prosince 1934 byl v prostorách Smolného paláce zavražděn. Jeho smrt iniciovala rozpoutání rozsáhlé čistky, nazývané Velký teror.

8 CONQUEST, Robert: *Velký teror. Nové zhodnocení*. Academia, Praha 2012.

jevíly po červnu 1941. Stalin reagoval s prodlevou a využil – zneužil paralel s ruskou historií (expanze Poláků do Ruska na počátku 17. století a Napoleona v roce 1812) a nacionalisticky označil boj komunismu s nacismem za velkou vlasteneckou válku. Na tomto základě mobilizoval miliony obyvatel. Vzepětí bylo mimořádné. Spolu se západními spojenci porazili Německo a dostali ho obrazně řečeno na kolena. Přesto se však nabízela otázka: Kdo byl odpovědný za kolaps SSSR v prvních měsících války? Dnes je odpověď zřejmá a jasná – Stalin. Ve Stalinově epoše se ale samozřejmě hledali a nacházeli sabotéři ve stranickém, státním a armádním mechanismu. Stalin byl oslavován jako geniální politik, mimořádný taktik a nově též jako vojevůdce – generalissimus.

Naděje na liberalizaci režimu po skončení druhé světové války pohasly velmi rychle. Stalin neměl zájem měnit mocenské poměry, režim vystavený na všudypřítomné represí, jejíž intenzita a charakter se proměňovaly v závislosti na mezinárodních a vnitřních okolnostech, se osvědčil. Navíc se ze SSSR stala supervelmoc – neopomenutelný hráč na světové šachovnici. Přesto byla ale jistá změna patrná. Stalin nebyl nesmrtelný, dostavily se zdravotní problémy (mj. se spekulovalo o prodělaném infarktu). I tento aspekt jistě sehrál důležitou roli v jeho rozhodnutí pobývat více mimo Moskvu ve vile v Kuncovu, kde pravidelně hostil své hlavní spolupracovníky. Neshody se západními demokratiemi (spojenci v porážce fašismu) narůstaly, vypukla „studená válka“, kterou v březnu 1946 ve Fultonu výstižně analyzoval Winston Churchill. Při založení Informbyra (nástupnické organizace Komunistické internacionály) o rok později mluvil výrazně ideologicky ve svém projevu o realitě rozděleného světa sovětský ideolog Andrej Ždanov. Snad se Stalin jako vůdce světového proletariátu zpočátku trápil tím, že USA disponují atomovými zbraněmi. Ale toto prvenství skončilo v roce 1949. Politicky za sovětský atomový výzkum odpovídal Lavrentij Berija. Ten samý Berija, který byl odpovědný za čistky, represe, válečnou výrobu a po válce mj. za eliminaci maršála Žukova a likvidaci tzv. oponentů ve stranické organizaci v Leningradě. Skutečně ale osamělý Stalin, jak tvrdí autorka, do soubojů uvnitř vlastního týmu nezasahoval a pouze jim přihlížel? Myslím si, že zůstal iniciátorem a hybatelem řady represí a společenských procesů stejně jako ve 20. a 30. letech. Byl přesvědčen, že svět stojí na prahu další světové války, tentokrát mezi silami Západu a Východu (pochopitelně se zde zcela přirozeně nabízí paralela s Tolkienem a jeho *Pánem prstenů*).

Starý, osamělý, zatrpklý, chorobně podezíravý vůdce SSSR připravoval další vlnu čistek, a to i ve svém bezprostředním okolí. Obklopen Chruščovem, Malenkovem, Berijou a Bulganinem těžce nesl odklon Izraele od sovětské politiky. Již tak dosti výrazný antisemitismus tím ještě posílil. Židovský antifašistický výbor byl zrušen. Represe získala markantní protizidovský náboj a týkala se nejen anonymního davu, ale i některých členů nejužšího stranického vedení. Tak například Molotov musel strpět uvěznění vlastní manželky. Paranoia dosáhla vrcholu, když byli uvěznění kremelští lékaři, údajně proto, že usilovali o život sovětských představitelů a systematicky vraždili bolševické předáky (např. Ždanova). Stalinův život se uzavřel 5. března 1953. Systém a metody vlády ale svého tvůrce přežily.

Následovala etapa tzv. kolektivního vedení strany a státu. Fakticky šlo o mocenský boj mezi čtveřicí již dříve Stalinem vyvolených – Malenkovem, Chruščovem, Be-

rijou a Bulganinem. V prvním období jasně dominoval Berija. Využil toho, že měl informační náskok a ve svých rukou velmi akční aparát bezpečnosti. Některé reformy, které prosazoval, později převzal do svého repertoáru Chruščov. V červnu 1953 byl Berija zatčen a v prosinci téhož roku údajně odsouzen a popraven v tajném procesu. V následujícím období soustředil nejvíce moci do svých rukou Nikita Chruščov, který do dějin vstoupil jako kritik Stalinova kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956. Po potlačení maďarského povstání a uklidnění situace v Polsku v roce 1956 a po porážce oponentů ve vedení strany v roce 1957 se stal nezpochybnitelným mužem číslo jedna. Poražené oponenty na rozdíl od dosavadní sovětské tradice nepronásledoval a ti odstavení od moci dožili v ústraní. To, co Chruščov tak vehementně kritizoval u Stalina (tj. kumulace moci v jedné ruce), toho nyní sám dosáhl. Stalinův tým se tak definitivně rozpadl. Všichni jeho členové se již nikdy nesetkali a utrpěné šrámy si ani nikdy nebyli ochotni vysvětlit a odpustit.

Ve všech třech recenzovaných knihách jsem zaregistroval několik problematických míst. Být Fitzpatrickovou, velmi opatrně bych používal termíny stalinistický a sovětský jako synonyma. Nepochybně to byly sice v určitém období téměř identické pojmy, po roce 1953 se ale někteří sovětské politici snažili oba pojmy výrazně odlišit, např. i vzhledem k tzv. kultu osobnosti. Stejně tak nejsou synonyma, ale dvě dosti různé věci agent bezpečnosti a příslušník bezpečnosti. Souhlasím ale s Fitzpatrickovou, pokud používá termín sovětský izolacionismus pro vystižení mezinárodněpolitické koncepce SSSR, dříve nazývané „budování socialismu v jedné zemi“. Izolacionismus totiž neznamenal jen snahu režimu chránit své obyvatele před „nákazou zvenku“; byla to velmi účinná koncepce, která měla zcela vyloučit infiltraci společnosti modernizačními trendy. „Radostné žití“ pronikalo do sovětské kultury, která okázale oslavovala budovatele světlých zítřků. Socialistický realismus jako jediný povolený umělecký směr deformoval uměleckou tvorbu a vkus. Nevím, zda lze srovnávat atentáty na Sergeje Kirova v prosinci 1934 a na J. F. Kennedyho v listopadu 1963. Mám o tom velké pochybnosti. Společenská, politická a kulturní situace byla v obou státech výrazně jiná, dopady atentátu v SSSR a v USA se velmi lišily, a to nejen v rovině trestněprávní, ale hlavně pokud šlo o celkovou atmosféru a propagandistické využití takové zlomové události.

Sheila Fitzpatricková nabízí nesporně zajímavou reflexi bolševického režimu. Nepochybuji o tom, že dokáže oslovit mnohé zájemce o tuto problematiku. Vnímám zde ale určité limity, které se stále znovu objevují ve všech třech posuzovaných pracích. Podceňování role represí, čistek, tlaku na veřejnost ze strany stranického aparátu a bezpečnostních složek nelze jen tak opominout a dále jen přehlížet. To vše totiž ovlivňovalo chování obyvatel v běžném životě. Srovnávání s jinými státy (zejména demokratickými) také proto silně pokulhává. Nesouhlasím s používáním a nekritickým přebíráním údajů ze sovětských statistik. Nic nebylo tak idylické, jak se sovětský režim snažil – a jeho pohrobci i dnes snaží – předstírat několik desetiletí po pádu impéria.